

Studying the Process of Changing Religious Beliefs Inspired by the Rejection and Acceptance of Scientific Paradigms

Saeed Anvari*

Abstract

In this article, inspired by the theories presented in the methodology of science and the philosophy of science, the process of changing religious beliefs in the study of religions is explained. Accordingly, Popper's falsifications view is similar to the common view of theologians and rationalists, who consider religious discussions and debates the main and effective factor in changing people's beliefs. In contrast to this view and relying on historical evidence, the change in the worldview of religious people has been considered similar to the change in the scientific paradigms of scientists from the perspective of Thomas Kuhn. In this way, it has been shown that, contrary to the traditional view of theologians, people do not change their beliefs (religion and sect) solely through theoretical discussions and theological proofs and refutations but are influenced by various social and psychological factors. It has also been shown that different religions and sects have incomparable worldviews, and, as a result, theological disputes are considered polemical debates between the two parties. Accordingly, in religious studies, Kuhn's perspective can be used to explain how individuals' religious attitudes change. Also, within the framework of faithism in the philosophy of religion, the question is answered: How do individuals choose their faith?

Keywords: Philosophy of Science, Philosophy of Religion, Studies of Religions, Thomas Kuhn, Paradigm, Faithism.

* Associate Professor, Islamic Philosophy and Kalam, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran,

Saeed.anvari@atu.ac.ir

Date received: 02/11/2024, Date of acceptance: 29/12/2024

Introduction

In this article, the question in religious studies is answered: What happens when individuals or societies change their religion and religion, but other individuals and societies remain steadfast in their inherited religion?

Materials and Methods

This article has attempted to show that the process of conversion (change of religion in different individuals and societies) is similar to part of Thomas Kuhn's theory in the philosophy of science and that the change of religion and religious people can be viewed from an extra-religious perspective, such as the rejection and acceptance of scientific paradigms by scientists.

Discussion & Result

This article, inspired by Thomas Kuhn's perspective, considers the worldviews presented by different schools of thought as different intellectual paradigms and claims that in justifying individuals' change of religion, one cannot rely solely on the effectiveness of theological arguments. It is necessary to pay attention to crises that arise from historical, social, and psychological factors. Accordingly, just as in the philosophy of science, the positivism and Popper's falsificationism cannot properly explain the structure of scientific revolutions in an interdisciplinary manner in the philosophy of religion and the study of religions, religious debates, and theological refutations and responses cannot be considered the main factor in changing religion and denomination.

Accordingly, this article, inspired by Kuhn's theory, answers the question: In the view of faithism, how does a person searching for faith decide to "Jumps" in a faith? Two perspectives—the traditional and paradigmatic perspectives—can be proposed regarding the process of changing people's beliefs.

A) Traditional view: In the methodology of science, Popper tried to present rational principles for choosing scientific theories. In his view, a scientific theory is refuted by observing examples of contradictions. This view is similar to the method of theologians who try to make religion over other matters in a reasonable way by writing books on refuting or proving religions and sects.

B) Paradigmatic view: This view can be put forward, inspired by Thomas Kuhn's theories, in contrast to the common view of theologians. In his book *The Structure of*

Scientific Revolutions, he does not consider scientists impartial and fair people who apply the scientific method to discover facts to get closer to the truth.

Kuhn uses the term "scientific paradigm" to explain his theories. A scientific paradigm is "a set of beliefs, values, issues, and methods shared by the scientific community". Accordingly, a similar concept can be called an intellectual paradigm (religious and religious), a set of theories, beliefs, issues, and methods shared by a school of thought. Here, spiritual and religious experiences among followers of a religion should also be considered part of their paradigm, which plays an important role in maintaining followers of a religion in their beliefs. Accordingly, the "worldview" of religions has been considered comparable to scientific paradigms.

When the fundamental assumptions of a paradigm are challenged, that paradigm is in a critical state. When a new paradigm can explain data and phenomena with greater comprehensiveness, coherence, simplicity, beauty, and convenience, the previous theory is discarded, and the new theory is accepted. Like Kuhn's view, changing religion is a kind of intellectual revolution that causes an individual to move from one worldview to another. In general, the factors that cause individuals to change their religion and beliefs can be expressed as follows: 1. Support from the ruling power; 2. Emotional and psychological factors; 3. Failure to respond to the needs of the time and the existence of social crises; 4. Accumulation of religious errors and lack of knowledge of the errors of other religions

Kuhn believes that paradigms are incommensurable. That is, there is no impartial criterion by which paradigms can be measured, and, ultimately, there is no rational or empirical argument to prove the superiority of one paradigm over another. According to Kuhn, there is an "incommensurability of criteria" and "concepts" and "methodology" between the two paradigms. If this theory is accepted in the field of religions, theological disputes between different religions will be fruitless due to the incommensurability of religious paradigms. In other words, accepting the incommensurability of religious worldviews (paradigms) similarly means that theological discussions are polemical.

Accordingly, all the theological works mentioned below are subject to category mistake:

a) Books that attempt to prove their own beliefs through the sayings and works of other schools. That is, 1) Works that prove the reasons for the legitimacy of an intellectual paradigm through propositions in the rival paradigm and 2) Works that prove the legitimacy of a paradigm based on fabricated evidence in the rival paradigm.

- b) Works that demonstrate the invalidity of the rival paradigm by showing the contradictions and irrational content they accept.
- c) Books that ridicule the thoughts, words, and actions of the elders and followers of other schools of thought.
- d) Books that believe in conspiracy theories explain how another school of thought was based on them.
- e) Books that falsify events in support of a school of thought.
- f) Books written to refute and prove the beliefs of other religions and sects.
- g) Highlighting those who oppose our religion and sect have converted and silenced those who have left our religion and faith.

Conclusion

Therefore, just as in the philosophy of science, the positivism and the falsificationism of Popper cannot correctly explain the structure of scientific revolutions. In the philosophy of religion and the study of religions, religious debates, theological refutations, and answers cannot be considered factors in changing religion and faith. Therefore, in the conflict between reason and faith, rational arguments and religious proofs, refutations, and debates do not play a major role in changing religions.

Bibliography

- Ash'ari Qomi, Sa'd Ibn 'abdollah Abikhalaf (2002), *Tarikhe 'aghayed va Mazaheb Shi'e (al-Maghalat va al-Feragh)*, Edited by: MohammadJavad Moshkvar, Translated by: Yousef Fazaaee, Tehran, Ashiyanehye Ketab. [in Persian]
- Baghdadi, 'abdol-Ghaheer Ibn Taher (2027), *al-Fargh Bein al-Feragh*, Beyrout, Dar al-Jalil [in Arabic]
- Barbour, Eyan (2013), *Din va 'elm*, Translated by: Pirouz Fatourchi, Tehran, Pajouheshgahe Farhang va Andisheye Eslami. [in Persian]
- Barnaba (2016), *Enjil Barnaba*, Translated by: Saeed KarimPour, Tehran, Pajouheshgahe 'oloum Ensani va Motale'at Farhangi. [in Persian]
- Borzouyeh (2012), *Babe Borzouyeh Tabib, Kelileh va Demneh*, Translated by Abou al-Ma'ali Nasr Allah Monshi, Edited by: Mojtaba Minavi, Tehran, Ashja' Publisher [in Persian]
- Choksi, Jamshid Kershasb (2010), *Setiz va Sazesh*, Translated by: Nader Mir Saeedi, Tehran, Ghoghnoos Publisher [in Persian]
- Dadbeh, Asghar (2012), "Da'vat", *Dayerat al-Ma'aref Tashayo'*, Vol:7, Tehran, Hekmat Publisher. [in Persian]

185 Abstract

- Drønen, Tomas Sundnes (2006), "Scientific Revolution and Religious Conversion: A Closer Look at Thomas Kuhn's Theory of Paradigm-Shift", *Method & Theory in the Study of Religion*, Vol. 18, No. 3, PP. 232-253.
- Esteys, Walter Trans (2011), *Din va Negareshe Novin*, Translated by: AhmadReza Jalili, Edited by: Mostafa Malekiyan, Tehran, Hekmat Publisher. [in Persian]
- Fakhr al-Eslam, Mohamad Sadegh (1985), *Anis al-'alam fi Nosrat al-Eslam*, Tehran, Mortazavi Library. [in Persian]
- Farahani Monfared, Mehdi (2016), *Mohajerat 'olomaye Shi'e az Jabal 'amel be Iran dar 'asre Safavi*. Tehran, Amir Kabir. [in Persian]
- Fazae, Yousef (2003), *Tahghigh dar Tarikh va 'aghayed*, Tehran, Ashiyaneye Ketab. [in Persian]
- Felou, Antoni (2011), *Har Koja ke Dalil Ma ra Barad*, Seyed Hasan Hoseyni, Tehran, Pajhoheshgah 'oloum Ensani va Motale'at Farhangi. [in Persian]
- Gadfery Esmi, Piter (2013), *Daramadi bar Falsafeye 'elm*, Translated by: Navab Mogharabi, Tehran, Pajhoheshgah 'oloum Ensani va motale'ate Farhangi. [in Persian]
- Girinston, Jolious (1998), *Entezare Masiha dar Aeen Yahoud*, Translated by: Hoseyn Tofighi, Qom, Markaze Motale'at va Tahghighat Adyan va Mazaheb. [in Persian]
- Hick, John (2017), *Miane Shak va Eiman (Gofteguha'i Darbarehye Din va 'Aql)*, Translated by: Adib Forutan, Tehran: Entesharate Qoghnoos. [in Persian]
- Ibn Babeveyh, Mohammad Ibn Ali (1958), *'oyoun Akhbar al-Reza*, Edited by: Mahdi Lajevardi, Tehran, Jahan Publisher. [in Arabic]
- Ibn Babeveyh, Mohammad Ibn Ali (1977), *al-Tohid*, Edited by: Hashem Hoseyni, Qom, Jame'eye Modaresin. [in Arabic]
- Ibn Babeveyh, Mohammad Ibn Ali (1997), *al-Amali*, Tehran, Ketabchi. [in Arabic]
- Ibn Khaldoun, 'abdolrahman Ibn Mohammad (1987), *Tarikh*, Edited by: Khalil Shahadeh, Beyrout, Dar al-Fekr. [in Arabic]
- Ibn Sina (1985), *Azhaviyah*, Translated by an anonymous person, Edited by: Hoseyn Khadiv jam, Tehran, Etela'at Publisher. [in Persian]
- Jahangoshaye Khaghan (1985), Edited by: Allah Detta Mozta, Eslam Abad, Markaze Tahghighat Iran va Pakestan Publisher. [in Persian]
- Jaki, Estanli, L (1995), *"'elm va Din"*, Translated by: Baha' al-Din Khoram Shahi, a Part of Farhang va Din Book, Tehran, Tarheno Publisher [in Persian]
- Joveyni, Mohammad (2011), *Tarikh Jahan Gosha Joveyni*, Edited by: Mohammad Ghazvini, Tehran, Donyaye Ketab. [in Persian]
- Karimi, Behzad (2018), *Shah Esma'il Safavi va Tagheer Mazhab*, Tehran, Entesharate Ghoghnoos. [in Persian]
- Koleyni, Mohammad Ibn Ya'ghoub (1965), *Osoul Kafi*, Edited by: Ali Akbar Ghaffari, Translated by: Seyed Javad Mostafavi, Tehran, Entesharate Elmiyah Eslamiyeh. [in Arabic]

- Koperson, Maikel (2016), Ma'moun, Translated by Hashem Bana' Pour, Tehran, Negahe Mo'aser. [in Persian]
- Kuhn, Thomas (2004), Sakhtare Enghelabhaye 'elmi, Translated by: 'abas Taheri, Tehran, Nashre Ghese. [in Persian]
- Kuhn, Thomas. S. (2012), The Structure of Scientific Revolutions. University of Chicago Press.
- Lakatos, Imre (1970), Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes, in: Criticism and the Growth of Knowledge. Edited by Imre Lakatos and Alan Musgrave, Cambridge University Press.
- Lashi'i, Hoseyn (1989), "Ebahiye", Da'erat al-Ma'aref Bozorghe Eslami, Tehran, Da'erat al-Ma'aref Bozorghe Eslami Publisher, PP. 301-304. [in Persian]
- Lebi Sa'b, Rolajeri (2017), Taghyeer Mazhab dar Iran, Translated by: Mansour Sefat Gol, Tehran, Pajouheshghahe Farhang va Andisheye Eslami. [in Persian]
- Lidiman, Jimz (2017), Falsafeye 'elm, Translated by: Hoseyn Karami, Tehran, Hekmat Publisher. [in Persian]
- Majlesi, Mohammad Taghi (1985), Rouzat al-Motaghin fi Sharhe Man la Yahzorohol al-Faghih, Edited by: Hasan Mousavi Kermani va Ali Panah Eshtehardi, Qom, Mo'aseseye Farhangi Eslami Koushanbor. [in Arabic]
- Mas'udi (1995), Murouj al-Zahab va Ma'aden al-Jawaher, Translated by: Abolqasem Payandeh, Tehran: Ilmi va Farhangi Publisher. [in Persian]
- Michel, Thomas (2002), Kalamehe Masihi, Translated by: Hossein Tofighi, Qom: Markaze Motale'at va Tahqiqate Adyan va Mazaheb. [in Persian]
- Mirahmadi, Maryam (1984), Din va Mazaheb dar Asre Safavi, Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Moghadam Heydari, Gholamhossein (2006), Qiyas Napaziriye Paradaymhaie Elmi, Tehran: Nashre Ney. [in Persian]
- Mohammadian, Ali va Mohammadreza 'elmi Sula va Mohammad Taghi Fakhla'i (2015), «Ta'ammoli dar madlole revayate mosoum be mobahete», Faslnamahye Tahqiqate Olume Quran va Hadith, Sale 12, No: 28, PP: 157-180. [in Persian]
- Mostafavi Fard, Hamed va Seyed Kazem Tabatabaee Pour (2021), «Tahlile Seire Tatavore Makatebe Hadisi Emamieh (Bar Payehye Nazariyehye Sakhtare Enghelabhaye Elmiyi Thomas Kuhn)», Andishehye Novine Dini, No: 65, PP: 7-34. [in Persian]
- Muqatil Ibn 'Atiyeh (2010), mo'tamere Olamaye Baghdad, Translated by: Seyyed Hedayat Allah Mostarhami, Tehran: Bonyade Kheiriyehye al-Zahra. [in Persian]
- Najm Abadi, Hadi (1933), Tahrir al-'oqala, Tehran: Matba'ehye Armaghan. [in Persian]
- Nobakhti, Hasan Ibn Musa (2002), Feraq al-Shi'ah, Translated by: Mohammad Javad Mashkur, Tehran: Entesharate 'elmi va Farhangi. [in Persian]
- Okasha, Samir (2008), Falsafeye 'elm, Translated by: Homan Panahandeh, Tehran, Farhange Mo'aser. [in Persian]

187 Abstract

- Pakatchi, Ahmad (2014), "Holouliyah", Dayerat al-Ma'aref Bozorg Eslami, Vol: 21, Tehran, Bonyade Da'erat al-Ma'aref Bozorg Eslami, PP: 308-310. [in Persian]
- Peterson, Maykel and Others (2000), 'aghl va E'teghad Dini, Translated by: Ahmad Naraghi va Ebrahim Soltani, Tehran, Tarheno [in Persian]
- Poidevin, Robin Le (2021), "Religious Conversion and Loss of Faith: Cases of Personal Paradigm Shift?". Sophia, P. 551-566.
- Poper, Karl Rimound (1991), Mantegh Ekteshafat 'elmi, Translated by: Ahmad Aram, Tehran, Soroush. [in Persian]
- Poper, Karl Rimound (2013), Hadsha va Ebtalha, Translated by: Rahmat Allah Jabbari, Tehran, Sahami Enteshar. [in Persian]
- Quran
- Rabertson, Archibald (1999), 'eisa Ostoureh ya Tarikh, Translated by: Hoseyn Tofighi, Qom, Markaze Motale'at va Tahghighate Adyan va Mazaheb. [in Persian]
- Sajadi, Jafar (2002), "Bada'", Dayerat al-Ma'aref Bozorg Eslami, Vol:11, Tehran, Bonyade Dayerat al-Ma'aref Bozorg Eslami, PP: 503-506. [in Persian]
- Salim Ibn Gheis (1992), Asrar Aale Mohamad, Translated by: Esma'il Ansari, Qom, Daftare Nashre Ma'aref Eslami. [in Persian]
- Sheykh Rezaee, Hoseyn and Amir Ehsan KarbasiZadeh (2012), Ashnaee ba Falsafeye 'elm, Tehran, Hermes. [in Persian]
- Sobhani, Jafar (1995), Mohazerat fi al-Elahiyat, Talkhis Ali Rabani Gholpaygani, Qom, Mo'asesat al-Nashr al-Eslami. [in Arabic]
- Tabari, Mohammad Ibn Jarir (1987), Tarikh Tabari, Beyrout, Dar al-Kotob al-Elmiyah. [in Arabic]
- Tourat (2002), A Part of Ketabe Moghadas, Old Translat, England, Eilam Publisher. [in Persian]
- Weber, Danila (2020), «Taghire Din / Kish Gardani», Daneshnamehye Dine Brill, Translated by: Guruhi az Motarjeman be Sarparsiye: Mehdi Lakzee va Alireza Ebrahimi, Qom: Entesharate Daneshgahe Adyan va Mazaheb. [in Persian]
- Zhilson, Etin (1999), 'aghl va Vahy dar Ghoroune Vosta, Translated by: Shahram Pazouki, Tehran, Grous Publisher [in Persian]

بررسی روند تغییر عقاید دینی با الهام از نحوه طرد و پذیرش پارادایم‌های علمی

سعید انواری*

چکیده

در این مقاله با الهام از نظریات مطرح در روش‌شناسی علم در فلسفه علم، روند تغییر عقاید دینی و مذهبی در مطالعات ادیان تبیین شده است. بر این اساس دیدگاه ابطال‌گرایانه پوپر مشابه با دیدگاه رایج متکلمان و عقل‌گرایان به شمار آمده است که بحث و مناظرات دینی را عامل اصلی و مؤثر در تغییر عقاید افراد به شمار می‌آورند. در مقابل این دیدگاه و با تکیه بر شواهد تاریخی، تغییر جهان‌بینی دینداران با تغییر پارادایم‌های علمی دانشمندان از منظر توماس کوون مشابه دانسته شده است. از این طریق نشان داده شده است که برخلاف دیدگاه سنتی متکلمان، افراد صرفاً از طریق مباحث نظری و اثبات و ابطال‌های کلامی، عقاید (دین و مذهب) خود را تغییر نمی‌دهند، بلکه در این زمینه تحت تأثیر عوامل اجتماعی و روانی مختلفی قرار دارند. همچنین نشان داده شده است که جهان‌بینی ادیان و مذاهب مختلف قیاس‌ناپذیر هستند و در نتیجه مناظرات کلامی، مباحثی جدلی‌الطرفین به شمار می‌آیند. بر این اساس می‌توان در حوزه مطالعات ادیان از دیدگاه کوون برای تبیین نحوه تغییر نگرش دینی افراد سود برد. همچنین در چهارچوب ایمان‌گرایی در فلسفه دین به این سوال پاسخ داده می‌شود که افراد چگونه ایمان خود را انتخاب می‌کنند؟

کلیدواژه‌ها: فلسفه علم، فلسفه دین، مطالعات ادیان، توماس کوون، پارادایم، ایمان‌گرایی.

* دانشیار گروه فلسفه، دانشگاه علامه طباطبائی، saeed.anvari@atu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۹

۱. مقدمه

یکی از مباحث مطرح در فلسفه علم بررسی نحوه تغییر و تحول نظریات علمی است. توماس کوون (Thomas Kuhn)^۱ در کتاب ساختار انقلاب‌های علمی (*The Structure of Scientific Revolutions*)^۲ مدلی از تغییر نظریات علمی ارائه کرد و پس از وی دیدگاه‌های موافق و مخالفی در این زمینه شکل گرفت.^۳ این مقاله کوشیده است تا نشان دهد فرایند نوکیشی (تغییر دین در افراد و جوامع مختلف) با بخشی از نظریه توماس کوون در فلسفه علم مشابهت دارد^۴ و می‌توان از منطری برون دینی به تغییر دین و مذهب دینداران، همچون طرد و پذیرش پارادایم‌های علمی توسط دانشمندان نگریست. بر این اساس به این سوال در حوزه مطالعات ادیان پاسخ داده می‌شود که چه می‌شود که افراد یا جوامعی دین و مذهب خود را تغییر می‌دهند، اما افراد و جوامع دیگری در دین موروثی خود پایدار باقی می‌مانند؟

این مقاله با الهام از دیدگاه توماس کوون جهان‌بینی (است‌ها و نیست‌های) ارائه شده توسط مکاتب فکری مختلف را پارادایم‌های مختلف فکری در نظر گرفته است و مدعی است که در توجیه تغییر کیش افراد نمی‌توان صرفاً بر مؤثر بودن استدلال‌های کلامی تکیه کرد و لازم است به بحران‌هایی که ناشی از عوامل تاریخی، اجتماعی و روانی هستند نیز توجه داشت. بر این اساس همان‌طور که در فلسفه علم اثبات‌گرایی پوزیتیویست‌ها و ابطال‌گرایی پوپر نمی‌توانند به درستی ساختار انقلاب‌های علمی را تبیین کنند، به شیوه میان رشته‌ای در فلسفه دین و مطالعات ادیان نیز بحث و جدل‌های دینی و ردیه‌ها و جوابیه‌های کلامی نمی‌توانند عامل اصلی تغییر دین و مذهب به شمار آیند.

به نظر می‌رسد سخنان پوزیتیویست‌ها و متکلمان سنتی بیشتر با عقل‌گرایی و نظریه کوون با ایمان‌گرایی سازگار است. همان‌طور که از نظر کوون، اقناع و دلیل صرفاً موجب تغییر عقیده علمی دانشمندان نمی‌شوند (مقدم‌حیدری، ۱۳۸۵: ۱۰۴)، در مورد اعتقادات دینی نیز:

ایمان‌گرایان نیز همچون کوهن معتقدند که نقش برهان‌ها در یک مناقشه استدلالی نقش دوری است. همان‌گونه که برهان‌ها و استدلال‌های دانشمندان در یک مناقشه علمی لزوماً سبب گرویدن دانشمندان دیگر نمی‌شود، مجموعه قرائن و براهین مؤید اعتقاد به خداوند نیز در ایمان آوردن فرد به خدا چندان مفید و الزام‌آور نیستند (همان: ۱۰۱).

چنانکه گفته شد بر اساس نظر کوون، دلایل هیچ‌گاه به خودی خود ما را عقلاً ملزم به تغییر پارادایم نمی‌کنند (اکاشا، ۱۳۸۷: ۱۱۲). به همین دلیل منتقدان کوون بیان کرده‌اند که نظریات وی

بررسی روند تغییر عقاید دینی با الهام از نحوه طرد و پذیرش ... (سعید انواری) ۱۹۱

علم را بجای آنکه بر شواهد و دلایل بناکند، آن را بر ایمان یا فشار جامعه علمی مبتنی می‌کند و چنان که یکی از منتقدان کوون می‌نویسد «اگر بگوئیم که روی آوردن دانشمندان به پارادایم جدید مثل روی آوردن به دین جدید است ... آنگاه چگونه می‌توانیم این رفتار را عقلانی بدانیم؟» (همان: ۱۱۲). این انتقادات به دیدگاه کوون در علوم تجربی، تاییدی برای مدعای این مقاله است که می‌توان از نظریه کوون برای تبیین نحوه تغییر دین و ایمان افراد استفاده کرد.

بر این اساس این مقاله با الهام گرفتن از نظریه کوون به این سوال پاسخ می‌دهد که در دیدگاه ایمان‌گرایی^۵، فردی که در جستجوی ایمان است چگونه تصمیم می‌گیرد تا به ایمانی «جست بزند»؟ (نک: پترسون، ۱۳۷۹: ۸۲). همچنین در حوزه مطالعات ادیان به این سوال پاسخ می‌دهد که در چه شرایطی افراد دین و مذهب خود را تغییر می‌دهند؟^۶

۲. پیشینه بحث

پیش از این ایان باربور در کتاب دین و علم نظریه پارادایم‌های علمی کوون را بر دین تطبیق داده است و از تعبیر پارادایم‌های دینی در بیان مشابهت‌های میان دو حوزه علم و دین استفاده کرده است (باربور، ۱۳۹۲: ۲۹۶-۳۰۴). مقاله‌ای نیز با عنوان «انقلاب علمی و تغییر دینی: نگاهی دقیقتر به نظریه تغییر پارادایم توماس کوون» (Dronen, 2006) منتشر شده است که از نظریه تغییر پارادایم‌های کوون در علم، به عنوان ابزاری برای تحلیل تغییر دین افراد استفاده کرده است و با بررسی نظریات مختلف در حوزه مطالعات ادیان، تغییر جهان‌بینی افراد در هنگام تغییر دین را با تغییر پارادایم‌های کوون قابل مقایسه دانسته است. همچنین مقاله «تغییر دین و از دست دادن ایمان: مواردی از تغییر پارادایم شخصی؟» دیدگاه پارادایمی کوون در تبیین انقلاب‌های علمی را بر تغییر نگرش دینی منطبق ساخته است (Poidevin, 2021). مصطفوی فرد و طباطبائی‌پور در مقاله «تحلیل سیر تطور مکاتب حدیثی امامیه (بر پایه نظریه ساختار انقلاب‌های علمی توماس کوون)» (۱۴۰۰: ۷-۳۴) مکاتب فقهی را به مثابه پارادایم در نظر گرفته و نظریه کوون را بر سیر تحول مکاتب حدیثی شیعه تطبیق داده‌اند. از طرف دیگر از آنجا که کوون ترجیح یک پارادایم بر دیگری را به انتخاب میان ادیان تشبیه کرده است (لیدیمن، ۱۳۹۶: ۱۲۷؛ اکاشا، ۱۳۸۷: ۱۱۱)، مقدم‌حیدری در کتاب «قیاس‌ناپذیری پارادایم‌های علمی» به نحو مختصر به مدعای این مقاله پرداخته و می‌نویسد: «پس آن چه کوهن از فرایند تجربه تغییر پارادایم یک دانشمند می‌گوید، ذاتاً با آن چه در تجربه تغییر دین بیان می‌شود، یکی است» (مقدم‌حیدری، ۱۳۸۵: ۱۰۲).

۳. امکان مقایسه دین و علم بر اساس نظریه پارادایم‌ها

در مورد نحوه ارتباط دین و علم چهار دیدگاه مطرح است: (۱) تعارض؛ (۲) استقلال؛ (۳) امکان گفتگو و (۴) وحدت^۸ (نک: باربور، ۱۳۹۲: ۱۹۲-۲۳۷). مقاله حاضر بر اساس دیدگاه سوم نوشته شده است؛ چنانکه باربور نیز در تبیین این دیدگاه، از نظریه کوون در حوزه دین استفاده کرده است (نک: همان: ۲۲۶ و ۲۹۶). در دیدگاه سوم ضمن در نظر گرفتن تفاوت‌های مهم میان این دو حوزه، به همسانی‌ها و امکان توازی ساختار پژوهش‌های علمی و دینی توجه می‌شود (همان: ۲۵۵ و ۲۹۶). همچنین مباحث مطرح در «تعارض علم و دین» در فلسفه دین، حاکی از تداخل حوزه‌هایی از دین و علوم تجربی است (نک: پترسون، ۱۳۷۹: ۳۵۸؛ جکی، ۱۳۷۴: ۲۰۰) که مؤیدی بر دیدگاه امکان گفتگو میان این دو حوزه است.

گرچه تفاوت میان دین و علوم تجربی از نوع تفاوت میان «Knowledge» و «Science» است، اما دیدگاه کوون در مورد نحوه تغییر پارادایم‌های علمی ناظر به این تفاوت نیست و لذا می‌توان بر اساس شواهد تاریخی از این ایده در مورد ادیان نیز استفاده کرد. چنانکه درونن (Dronen) در مقاله نشان داده است که می‌توان از نظریه کوون درباره تغییر پارادایم‌ها برای درک بهتر تغییرات دینی استفاده کرد (Dronen, 2006: 244). وی در مقاله خود به بررسی مشابهت‌های میان مفهوم جهان‌بینی دینی در نظر اسمارت (Smart) و پارادایم علمی در نظر کوون پرداخته است (Ibid: 242-243).

۴. روند تغییر عقاید با الهام از نظریات مطرح در فلسفه علم

در این بخش با ذکر مباحث مورد نظر در فلسفه علم، به دیدگاه مشابه قابل طرح در فلسفه دین اشاره شده است.^۹ در مورد فرایند تغییر عقاید افراد دو دیدگاه قابل طرح است که آنها را دیدگاه سنتی و دیدگاه پارادایمی می‌نامیم.

الف) دیدگاه سنتی

می‌توان دیدگاه رایج متکلمان در تغییر دین و مذهب افراد با نظریات پوپر و لاکاتوش در فلسفه علم مشابه دانست. در روش‌شناسی علم، پوپر کوشید تا اصول عقلانی برای انتخاب نظریه‌های علمی ارائه کند (شیخ‌رضایی، ۱۳۹۱: ۹۰)، از نظر وی یک نظریه علمی با مشاهده مثال‌های نقض ابطال می‌شود (پوپر، ۱۳۹۲: ۸۸ و ۵۶۰؛ همو، ۱۳۷۰: ۷۸). این دیدگاه مشابه با روش

بررسی روند تغییر عقاید دینی با الهام از نحوه طرد و پذیرش ... (سعید انواری) ۱۹۳

متکلمان است که می‌کوشند با نوشتن کتاب‌هایی در رد یا اثبات ادیان و مذاهب، دین یا مذهبی را به نحو معقول بر سایر موارد پیروز نمایند.

لاکاتوش نیز در اصل این دیدگاه با پوپر همراه بود و سعی کرد تا نظریات وی را کامل کند. بر اساس دیدگاه لاکاتوش علم فعالیتی قاعده‌مند است که رفته رفته رشد کرده و پربارتر می‌شود (Lakatos, 1970, 93-94؛ گادفری، ۱۳۹۲: ۱۶۳). همچنین از منظر وی در هنگام تعارض نظریات است که یکی بر دیگری پیروز می‌شود (Lakatos, 1970, 105). این دیدگاه نیز با نگاه حاکم بر علم کلام در ادیان مشابهت دارد. در علم کلام معتقدند که نظریات کلامی در طول تاریخ کاملتر شده‌اند و هر متکلمی معتقد است که در تعارضات و مناظرات کلامی، دین و مذهب وی بر همه ادیان و مذاهب دیگر پیروز می‌گردد.

اما چه اتفاقی می‌افتد که یک فرد یا جامعه تصمیم به تغییر عقاید خود می‌گیرد؟ متکلمان در پاسخ این سوال معمولاً مشابه نظریات پوپر، اشاره می‌کنند که زمانی که فرد با بحث و جدل و مناظرات کلامی متوجه باطل بودن عقاید خویش می‌شود، به دین یا مذهب جدید معتقد می‌شود. بدین جهت معمولاً هر مذهبی دارای گزارشاتی از مناظرات کلامی بزرگان خویش است که مایه فخر و مباهات و دلگرمی پیروان آن مذهب است. در داستان برخی از این مناظرات، فرد گمراه با یک بحث ساده متوجه اشتباهات عقاید موروثی خود می‌شود و در پایان آن جلسه به دین یا مذهب جدید وارد می‌شود! مواردی از این گونه حکایات در مناظرات علمای اسلام با سایر ادیان در حضور مأمون روایت شده‌اند^{۱۰} (نک: ابن‌بابویه، ۱۳۷۸: ۱۵۴/۱؛ همو، ۱۳۹۸: ۴۱۷).

اما مطالعه تاریخ ادیان و مشاهدات عینی از تغییر دین و مذهب انسان‌ها نشان می‌دهد که این تبیین همان‌گونه که در مورد نظریات علمی ناکارآمد بوده است، در مورد تغییر عقاید دینی و مذهبی نیز ناکارآمد است. به عنوان مثال تغییر دین امپراطوری روم از میترائیسم به مسیحیت (توسط امپراطور روم در قرن ۴ میلادی)، تغییر دین مردم مکزیک از آیین آزتک‌ها به مسیحیت (بر اثر حمله اسپانیایی‌ها در قرن ۱۶ میلادی)، و یا تغییر مذهب کلیسای انگلستان از کاتولیک به انگلیکن (توسط پادشاه انگلستان در قرن ۱۶ میلادی)، و یا تغییر دین ایران از آیین مزدیسنا به اسلام (بر اثر حمله مسلمانان در قرن اول میلادی) و تغییر مذهب ایران به شیعه دوازده امامی (توسط صفویه در قرن ۱۶ میلادی)، هیچ یک به دلیل بحث و مناظرات علمای ادیان و مذاهب صورت نگرفته است،^{۱۱} بلکه عوامل اجتماعی و سیاسی باعث تغییر دین و مذهب این جوامع شده‌اند. فردی که با یک بحث کلامی از عقاید خود دست بکشد و به عقیده جدید درآید، یا

سالها پیش از آن به مطالعه و تحقیق پرداخته است و آن بحث ضربه نهایی بر پیکر اندیشه‌های قبلی وی بوده است و یا آنکه اصولاً فردی معتقد و دانا در عقاید موروثی خویش نبوده است که به راحتی از آنها دست کشیده است. زیرا افراد در عمل، حتی در صورتی که در مناظره شکست بخورند، آن را به پای اشتباه بودن عقاید خود نمی‌گذارند و به انحاء مختلف علت شکست خود را توجیه می‌کنند.

ب) دیدگاه پارادایمی

این دیدگاه را می‌توان با الهام از نظریات توماس کون، در تقابل با دیدگاه رایج متکلمان مطرح نمود. وی در کتاب *ساختار/انقلاب‌های علمی* دانشمندان را انسان‌های بی‌غرض و منصفی نمی‌داند که روش علمی را برای کشف حقایق اعمال می‌کنند تا به حقیقت نزدیکتر شوند (Kuhn, 2005: 4-5)، یعنی از نظر وی «علم فعالیتی قاعده محور نیست که در طی تاریخ رفته رفته به غنا و محتوای آن افزوده می‌شود» (Ibid: 10-11). هدف کتاب کون نشان دادن نحوه جایگزینی نظریات علمی است (شیخ‌رضایی، ۱۳۹۱: ۱۱۸) که هدفی مشابه این مقاله در بحث ادیان و مذاهب است.

کون در تبیین نظریات خود از اصطلاح «پارادایم» (Paradigm) علمی استفاده می‌کند.^{۱۲} پارادایم علمی «مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها، مسائل و روش‌های مشترک میان جامعه علمی» است (Kuhn, 2005: 175).^{۱۳} بر این اساس به طور مشابه می‌توان از پارادایم فکری (دینی و مذهبی) نام برد که مجموعه‌ای از نظریات، باورها و مسائل و روش‌های مشترک میان یک مکتب فکری است. در اینجا باید تجارب معنوی و تجارب دینی میان پیروان یک مذهب را نیز جزو پارادایم آنها به شمار آورد که نقش مهمی در حفظ پیروان یک دین بر عقاید خود دارد. چنان که جان هیک در پایان گفتگوی فرضی میان یک خداپاور و یک خداناباور در کتاب «شک و ایمان» به این نتیجه می‌رسد که تفاوت میان آنها نظری نیست، بلکه تجربی است (هیک، ۱۳۹۶: ۱۹۰). بر این اساس «جهان‌بینی» ادیان را با پارادایم‌های علمی قابل مقایسه دانسته‌اند (Dronen, 2006: 242-243).

از نظر کون فعالیت‌های علمی روزمره دانشمندان بسیار محافظه‌کارانه است، یعنی هنگامی که پارادایمی را پذیرفته‌اند، دیگر اصول بنیادی آن را مورد نقادی قرار نمی‌دهند (Kuhn, 2012: 21؛ لیدیمن، ۱۳۹۶: ۱۳۱). این دیدگاه مشابه دیدگاه درون دینی در بررسی ادیان است. یک مؤمن در مباحث درون دینی صحت اصول اولیه پارادایم دینی خود را مفروض می‌گیرد. اصولاً

بررسی روند تغییر عقاید دینی با الهام از نحوه طرد و پذیرش ... (سعید انواری) ۱۹۵

کسی که به نقادی و حتی سوال در مورد اصول بنیادی مذهب خود پردازد، دارای ذهنی بیمار شناخته می‌شود! به عبارت دیگر دانشمندان متعارف می‌خواهند پارادایم موجود را حفظ کنند (اکاشا، ۱۳۸۷: ۱۰۹) و نمی‌کوشند تا پارادایم غالب را به محک آزمون بسپارند (همان). عالمان دینی نیز می‌کوشند تا مانند دانشمندان با پاسخ دادن به سوالات و شبهات، نظم جهان‌بینی موجود را حفظ کنند (Dornen, 2006: 243).

۵. تغییر پارادایم‌ها

هدف علم، تبیین طبیعت و پدیده‌های تجربی بر اساس مفاهیم و مفروضات بنیادی پارادایم است (شیخ‌رضایی، ۱۳۹۱: ۱۲۲). هنگامی که وضعیت یا رویدادی بر اساس پارادایم پذیرفته شده قابل تبیین نباشد، یک ناهنجاری بروز می‌کند و به صورت یک مسئله در می‌آید (همان: ۱۲۲-۱۲۳).

هنگامی که اعوجاج‌ها انباشته شوند، دانشمندان جوان و تکرور، شروع به زیر سوال بردن برخی از مفروضات پارادایم موجود می‌کنند (Kuhn, 2012: 77-78؛ لیدیمن، ۱۳۹۶: ۱۳۲). با انباشته شدن ناهنجاری‌ها ممکن است دانشمندان ایمان خود را به پارادایم غالب از دست بدهند و در پی پارادایمی جایگزین برآیند (Kuhn, 2012: 92).^{۱۴} هنگامی که پارادایم موجود به خوبی از پس تبیین وقایع علمی برنیاید، و دانشمندان متعارف نتوانند میان وقایع علمی و پارادایمشان سازگاری ایجاد کنند، بحران آغاز می‌شود (گادفری، ۱۳۹۲: ۱۲۹؛ اکاشا، ۱۳۸۷: ۱۱۰). گذار از دوره علم عادی به بحران، تحولی مرحله به مرحله است (همان: ۱۳۰).

در مقایسه یک پارادایم با پارادایم‌های دیگر است که دانشمندان در مورد رد یا قبول یک نظریه تصمیم می‌گیرند (شیخ‌رضایی، ۱۳۹۱: ۱۲۳) و بر سر بنیادی‌ترین موضوعات به مناقشه می‌پردازند (گادفری، ۱۳۹۲: ۱۳۰). کوون با نامگذاری تحول پارادایم‌ها به «انقلاب» به شباهت میان تغییرات سیاسی و علمی اشاره می‌کند (همان: ۱۲۴). زمانی که قضایای بنیادی یک پارادایم با مشکل مواجه شوند، آن پارادایم دچار وضعیت بحرانی می‌شود و زمانی که پارادایم تازه‌ای بتواند با جامعیت و انسجام و سادگی و زیبایی و راحتی بیشتر، داده‌ها و پدیده‌ها را توضیح دهد، نظریه پیشین کنار گذاشته می‌شود و نظریه جدید پذیرفته می‌شود (Kuhn, 2012: 110-111). از آنجا که هر پارادایم، یک کل یکپارچه است که تصویری از جهان ارائه می‌کند، در زمان بحران نمی‌توان با تغییر و اصلاح بخشی از آن مشکل را بر طرف کرد. در این صورت کل این تصویر طرد می‌شود و به جای آن تصویری جدید از جهان ارائه می‌شود (مقدم‌حیدری، ۱۳۸۵:

(۴۶). چنانکه به نحو مشابه با دیدگاه کوون، تغییر دین نوعی انقلاب فکری است که باعث انتقال فرد از یک جهان‌بینی به جهان‌بینی دیگر می‌شود (Dronen, 2006: 242).

مطالعه در زندگی کسانی که عقاید و دین خود را تغییر داده‌اند مانند: احمد کسروی، سید ابوالفضل برقی، حیدرعلی قلمداران و ... نشان می‌دهد که هیچ‌کدام با یک استدلال یا یک کتاب تغییر دین و مذهب نداده‌اند، بلکه این امر نتیجه یک فرایند تدریجی بوده است. چنانکه یک عالم سنی نیز در مقابل بحث نظری بلافاصله و فی المجلس شیعه نمی‌شود. آنتونی فلو که در هفتاد سالگی از انکار خدا دست برداشت و وجود خداوند را پذیرفت می‌نویسد که هیچ‌کس به اندازه خود وی از این موضوع شگفت‌زده نشده است! (فلو، ۱۳۹۰: ۸۴). وی می‌نویسد:

خروج من از ایتیسیم معلول هیچ پدیده یا دلیل جدیدی نبود. در دو دهه گذشته، ساختار کلی تفکر من در حال هجرت بوده است. این نتیجه ارزیابی مستمر من از شواهد طبیعت است و در نهایت به این نتیجه رسیدم که وجود خدا را تایید کنم (همان: ۱۴۳).^{۱۵}

لاکاتوش می‌نویسد: «مطابق با نظر کوون، تغییر علمی از یک پارادایم به پارادایمی دیگر یک تغییر کیش رازآلود است که قوانین عقلی بر آن حاکم نیستند و نمی‌توانند باشند. این امر کاملاً درون قلمرو روان‌شناسی (اجتماعی) اکتشاف قرار می‌گیرد» (Lakatos, 1970: 91-92). همچنین جان هیک می‌نویسد: «من فکر نمی‌کنم هیچ یک از دلایل به اصطلاح خداپرستانه موفق به اثبات خدا شوند. امروز اکثر فیلسوفان نیز همین طور فکر می‌کنند» (هیک، ۱۳۹۶: ۲۱).

کوون سپس توضیح می‌دهد که همان‌طور که در جوامع سیاسی وجود بحران‌های سیاسی و ناکامی نهادها باعث دو دستگی جامعه می‌شود و در نهایت با اعمال زور، انقلاب سیاسی رخ می‌دهد، در تغییر پارادایم‌ها، «افزون بر آزمایش و منطق باید به اقناع جامعه و جلب موافقت» آن نیز روی آورد (Kuhn, 2012: 150؛ شیخ‌رضایی، ۱۳۹۱: ۱۲۵). به عبارت دیگر تغییر پارادایم‌ها تحت تأثیر عوامل جامعه‌شناختی است و نه امری معرفت‌شناسانه و ناظر به واقع.

بر اساس گزارش عبدالقاهر بغدادی در کتاب «الفرق بین الفرق»، اسماعیلیه در دعوت افراد به مذهب خود مراحل احساسی و روانی زیر را دنبال می‌کردند (بغدادی، ۱۴۰۸: ۲۸۶؛ دادبه، ۱۳۹۱: ۵۴۷):

۱. مبلغ فردی را می‌یافت که آماده دعوت باشد (مرحله تفرس)؛
۲. با وی رابطه دوستی برقرار می‌کرد (مرحله تأنيس)؛
۳. کم کم در باورهای قبلی فرد ایجاد شک می‌کرد (مرحله تشکیک)؛

بررسی روند تغییر عقاید دینی با الهام از نحوه طرد و پذیرش ... (سعید انواری) ۱۹۷

۴. می‌کوشید تا در وی نسبت به آیین جدید شوق ایجاد کند (مرحله تدلیس)؛
۵. اصولی را مطرح می‌کرد که مشترک میان عقاید سابق و آیین جدید است (مرحله تأسیس)؛
۶. فرد از آیین قبلی خود خارج می‌شد و آماده پذیرش آیین جدید می‌گردید (مرحله خلع و سلخ)؛
۷. مذهب اسماعیلیه را بر وی عرضه می‌کرد و او را به آیین جدید در می‌آورد.

در این گزارش تاریخی، اصول کلی نظریه کوون در تغییر پارادایم‌ها دیده می‌شود. داعی اسماعیلی شروع به مناظره و ابطال‌گری نمی‌کند، بلکه با تاثیرات احساسی و عاطفی (دوستی) و ایجاد تشکیک در عقاید وی (ایجاد بحران) فرد را کم‌کم از پارادایم اولیه خود دلسرد می‌کند و به سمت پارادایم جدید سوق می‌دهد.

در مجموع می‌توان عواملی که باعث تغییر دین و مذهب افراد می‌شوند را به صورت زیر بیان کرد:

۱. حمایت قدرت حاکم؛^{۱۶} چنانکه گفته‌اند: «الناس علی دین الملک» (ابن خلدون، ۱۴۰۸: ۳۸/۱) که شامل: الف) تطمیع و مزایای مادی و اجتماعی، مانند شهروند درجه یک و دو دانستن هم‌کیشان و غیرهم‌کیشان در نظام اجتماعی و یا رهایی یافتن از احکام سخت و تبعیض آمیز و ب) تهدید و زور می‌شود.

مانند حمایت گشتاسپ از دین زرتشتی، حمایت الجایتو از مذهب تشیع و حمایت کنستانتین از مسیحیت. چنانکه با گرایش شاپور به دین مانی و قباد به آیین مزدک تعداد پیروان ایشان زیاد شدند و با کشته شدن آنها و تحت تعقیب قرار دادن پیروانشان، دین ایشان افول کرد. همچنین در مسلمان شدن ایرانیان عواملی همچون حفظ ثروت، معافیت مالیاتی، فشار و اجبار و بحران در اعتقادات موجود مؤثر بوده است (چوکسی، ۱۳۸۹: ۸۹ و ۹۶) و گفته شده است که تغییر دین در میان ایرانیان از طریق وعظ صورت نگرفت «بلکه اسلام آوردن زرتشتیان به واکنش‌های فردی و جمعی نسبت به بحران‌های سیاسی، اجتماعی، فردی مرتبط می‌شد» (همان: ۹۷). و یا شاه اسماعیل برای ترویج مذهب شیعه، بسیاری از علماء را کشت و یا از ایران بیرون راند و در مقابل علمای هم‌فکر خود را از بحرین و جبل عامل لبنان وارد ایران کرد (فرهانی، ۱۳۹۵: ۸۹-۹۰). وی به زور شمشیر و تهدید و کشتار مذهب شیعه را مذهب رسمی کشور کرد (کریمی، ۱۳۹۷: ۵۳-۵۶). به عنوان مثال در تبریز اعلام کرد که اگر مردم با عقاید

وی مخالفت کنند «شمشیر می‌کشم و یک کس را زنده نمی‌گذارم» (جهانگشای خاقان، ۱۴۰۶: ۱۴۷). وی در کشتن اهل سنت حتی به زنان آبستن نیز رحم نکرد (کریمی، ۱۳۹۷: ۶۲). همچنین حذف طریقه نقطویه در زمان شاه عباس صفوی، با بحث و مناظره عقلانی صورت نگرفت، بلکه با دستگیری و کشتن بزرگان این مکتب بود که این عقیده در ایران از میان رفت (میراحمدی، ۱۳۶۳: ۹۸). شاه سلطان حسین نیز در زمان خود فرمان مسلمان کردن اجباری زرتشتیان را صادر کرد (همان: ۱۰۱) که در نتیجه آتشکده ایشان ویران شد. وی همچنین گروهی از یهودیان را مجبور به گرویدن به اسلام کرد (همان).^{۱۷} پس از اخراج پرتغالی‌ها از هرمزگان نیز «شاه عباس موجی از تغییر مذهب از مسیحیت به اسلام را در میان ساکنان جزیره شروع کرد ... بخش اعظم ارامنه به اجبار به این کار تن دادند» (لبی‌صعب، ۱۳۹۶: ۲۱۷). همچنین گفته‌اند که پیدایش مکتب بابی در ایران «تنها معلول علل فکری و عقیدتی نبود، بلکه زمینه‌های اجتماعی-اقتصادی و سیاسی» در این امر دخالت داشته است (فضایی، ۱۳۸۲: ۱۴ و ۸۳). و نیز گزارش شده است که در یک تغییر دین دسته‌جمعی و برای رهایی از کاست‌های طبقاتی، پنج میلیون هندی در سال ۱۹۵۶م به طور دسته‌جمعی به کیش بودایی در آمدند (وبر، ۱۳۹۹: ۶۳۲/۱).

۲. عوامل احساسی و روانی؛ به عنوان مثال شاه اسماعیل صفوی که در ابتدا در چشم پیروان خود منزلتی نیمه الهی داشت، پس از شکست در جنگ چالدران، از رهبری الهی به انسانی معمولی تنزل کرد (فرهانی، ۱۳۹۵: ۹۰). بدین جهت شاهان صفوی مجبور شدند تا از عقاید درویشی‌گالیانه به سمت رویکرد فقهی شیعی متمایل گردند. همچنین مراوده اجتماعی افراد با اعضای جماعت دینی جدید عاملی در تغییر دین به شمار آمده است (وبر، ۱۳۹۹: ۶۳۲/۱).

۳. عدم پاسخگویی به نیازهای زمانه و وجود بحران‌های اجتماعی؛ بحران‌هایی مانند: از دست دادن ناگهانی پیشوا، فقر، قحطی، بیماری‌های واگیردار، کشتار و قتل عام، شکست در جنگ و محقق نشدن پیشگویی‌ها. به عنوان مثال در تاریخ آمده است که در حدود سال ۴۹۰ میلادی فردی در میان جامعه یهودی جزیره کرت خود را مسیحا معرفی کرد و مدعی شد که «با خشک کردن دریا از طریق معجزه آنان را به سرزمین موعود رهبری خواهد کرد ... وی بر صخره‌ای که بر دریا مشرف بود ایستاد و به مریدان خود فرمان داد که خویش را به دریا افکنند و مطمئن باشند که دریا برای آنان شکافته خواهد شد» نتیجه آن شد که «جمعی غرق شدند و شماری را دریانوردان نجات دادند ... متعاقب این امر بسیاری از یهودیان جزیره به مسیحیت روی آوردند» (گرینستون، ۱۳۷۷: ۷۴-۷۵). و یا گفته شده است که انقلاب علمی و صنعتی در

بررسی روند تغییر عقاید دینی با الهام از نحوه طرد و پذیرش ... (سعید انواری) ۱۹۹

قرن هفدهم و هجدهم، بدون هیچ دلیل منطقی و بر اثر عوامل روانی، ایمان به خدا را تحلیل برد (استیس، ۱۳۹۰: ۱۱۳ و ۱۱۵).

۴. انباشت اشکالات دینی و عدم اطلاع از اشکالات ادیان دیگر؛ تغییر پارادایم‌های علمی وقتی رخ می‌دهند که دانشمندی یک پدیده علمی را در مرز علم مورد بررسی قرار می‌دهد. وگرنه معلمان عادی فیزیک هیچ‌گاه متوجه ضرورت تغییر پارادایم‌ها نمی‌شوند، زیرا مسائل مورد بررسی آنها با پارادایم فعلیشان قابل پاسخ‌گویی است. تغییر ادیان نیز در مرزهای آنها رخ می‌دهند. به همین دلیل است که عامه مؤمنان و مذهبیان نیازی به تغییر دین و مذهب خود نمی‌بینند و لذا در مقابل تغییر آن مقاوم‌ترند. به نظر من خروج از هر مذهب نشانه علم و اطلاع فرد به مشکلات موجود در جزئیات آن مذهب است و ورود وی به مذهبی جدید، نشانه بی‌اطلاعی وی از مشکلات موجود در جزئیات مذهب جدید است!

بنابراین همان‌طور که کوون نشان داد «رفتار علمی واقعی پیوندی تنگاتنگ با نظریه‌های فلسفی سنتی درباره عقلانیت و معرفت ندارد» (گادفری، ۱۳۹۲: ۱۱۸) و می‌توان گفت که فرایند نوکیشی و تغییر دین و مذهب افراد نیز لزوماً فرایندی عقلانی و از سر معرفت نیست.

۶. قیاس‌ناپذیری پارادایم‌ها

کوون معتقد است که پارادایم‌ها قیاس‌ناپذیرند (Incommensurability). یعنی معیار بی‌طرفی وجود ندارد که بتوان پارادایم‌ها را به وسیله آن سنجید و در نهایت هیچ استدلال عقلانی و یا تجربی برای اثبات برتری یک پارادایم بر دیگری وجود ندارد (Kuhn, 2012: 148)؛ لیدیمن، ۱۳۹۶: ۱۲۷ و ۱۵۰). به عبارت دیگر «هواداران پارادایم‌های رقیب در جهان‌های مختلفی به کار مشغولند و از منظرهای مختلفی به جهان می‌نگرند و چیزهای متفاوتی می‌بینند» (همان: ۱۲۶).

همچنین واژه‌ها و مفاهیم نظریه‌های علمی دارای قیاس‌ناپذیری معنایی هستند. یعنی این موارد را نمی‌توان از پارادایم‌های مختلف به یکدیگر ترجمه کرد و واژه‌های علمی معنای خود را از موقعیتشان در ساختار کل نظریه به دست می‌آورند (Kuhn, 2012: 146). از نظر کوون میان دو پارادایم «قیاس‌ناپذیری معیارها» نیز وجود دارد. یعنی ممکن است میان دو پارادایم، در مورد معیارهای ارزیابی و مسائلی که باید حل شوند و چگونگی حل آنها و ... نیز اختلاف نظر وجود داشته باشد (Kuhn, 2012: 144)؛ اکاشا، ۱۳۸۷: ۱۱۷). همچنین میان دو پارادایم، «قیاس‌ناپذیری مفاهیم» و «قیاس‌ناپذیری روش‌شناختی» وجود دارد (Kuhn, 2012: 150)؛ مقدم‌حیدری، ۱۳۸۵: ۷۵). ایده قیاس‌ناپذیری پارادایم‌های علمی کوون را برای پشتیبانی از نسبی‌گرایی درباره معرفت

علمی بکار برده‌اند (لیدیمن، ۱۳۹۶: ۱۵۰؛ اکاشا، ۱۳۸۷: ۱۲۷). بر این اساس «نظریه‌ای بخصوص در فیزیک ممکن است صرفاً به این دلیل معرفت به حساب آید که کسانی که دارای جایگاه و اثرگذاری در جامعه فیزیکدانان هستند بدان باور دارند» (لیدیمن، ۱۳۹۶: ۱۵۰).

در صورت پذیرش این نظریه در حوزه ادیان، نزاع‌های کلامی ادیان مختلف به دلیل قیاس‌ناپذیری پارادایم‌های دینی بی‌حاصل خواهند بود. به عبارت دیگر، پذیرش قیاس‌ناپذیری جهان‌بینی‌های (پارادایم‌های) دینی به طور مشابه به معنای جدلی الطرفین بودن مباحث کلامی است. چنان که می‌فرماید: «کلُّ حزبٍ بما لدیهم فَرَحونَ» (الروم: ۳۲). برزویه طیب نیز در توصیف پیروان ادیان و مذاهب زمان خویش می‌نویسد: «رای هر یک بر این مقرر که من مصییم و خصم مخطی» (برزویه، ۱۳۹۱: ۴۵). بر این اساس همگی آثار کلامی که در ادامه به آنها اشاره می‌شود، دچار خلط پارادایمی هستند و تاثیر چندانی در تغییر عقیده افراد ندارند. الف) کتاب‌هایی که تلاش می‌کنند از طریق اقوال و آثار مکاتب دیگر، عقاید خود را اثبات کنند. این آثار خود به دو دسته تقسیم می‌شوند:

یک) آثاری که دلایل حقانیت یک پارادایم فکری را از طریق گزاره‌های موجود در پارادایم رقیب اثبات می‌کنند. مانند ادعای بایبان که عقاید خود را از احادیث شیعه اثبات می‌کنند و یا شیعیان که حقانیت خود را بر اساس آثار اهل سنت اثبات می‌کنند (مانند کتاب «حدیث الخلفاء الاثنی عشر فی کتب اهل السنه») و یا مسلمانان که تلاش می‌کنند تا حقانیت خود را بر اساس تورات و انجیل اثبات نمایند. به عنوان مثال در حالی که مسیحیان «فارقلیطا» را پیامبر اسلام نمی‌دانند، در کتاب‌های کلام اسلامی، آن را نام پیامبر اسلام و بشارت به ایشان در انجیل دانسته‌اند (نک: سبحانی، ۱۴۱۵: ۴۲۴). و یا جملاتی از جرج جردان مسیحی و یا هانری کربن در تایید عقاید شیعه را دلیل روشنی بر حقانیت شیعه دانسته‌اند و یا به استناد «الفضل ما شهد به الأعداء» کوشیده‌اند تا عباراتی در تایید فضل و برتری بزرگان دینی خود در میان آثار سایر مذاهب و فرق بیابند.

دو) آثاری که حقانیت یک پارادایم را بر اساس مستندات مجعول در پارادایم رقیب اثبات می‌کنند. به عنوان نمونه در مقدمه کتاب *أنیس الأعلام* داستان اسلام آوردن مؤلف کتاب ذکر شده است. بر این اساس وی مدعی شده است که از علمای مسیحی بوده است و روزی استاد مسیحی که در باطن مسلمان شده بود، در خفا معنای صحیح فارقلیط را برای وی بیان کرده است (فخرالاسلام، ۱۳۶۴: ۱۳-۱۸). این داستان مدعی است که در کتابخانه‌های مخفی مسیحیان مستندات بر حقانیت مسلمانان وجود دارد که آنها را منتشر نمی‌کنند! همچنین انتشار

بررسی روند تغییر عقاید دینی با الهام از نحوه طرد و پذیرش ... (سعید انواری) ۲۰۱

انجیل برنابا که طبق نظر محققین «متنی جعلی» و مربوط به قرون وسطا است (برنابا، ۱۳۹۵: ۶۱ مقدمه مصحح)، گرچه از سوی مسلمانان با استقبال روبرو شده است، اما به دلیل مجعول بودن نمی‌تواند دلیلی بر حقانیت دین اسلام به شمار آید.

ب) آثاری که باطل بودن پارادایم رقیب را از طریق نشان دادن تناقضات و مطالب غیرعقلانی مورد پذیرش آنها نشان می‌دهند. مانند آثاری که مثلاً بهائیت را از طریق اعتقادات و کتاب‌های خود بهائیان نقد می‌کنند و یا نشان دادن غیرعقلانی بودن تثلیث. در این آثار گاه از طریق مغالطه پهلوان پنبه و ارزیابی یک طرفه (برداشت اشتباه از عقاید آنان) و یا نسبت دادن دروغ به سایر ادیان و مذاهب، مدعی تحریف آنها شده‌اند. همچنین با بدعت‌گذار دانستن سایر مذاهب فکری و با استناد به حدیث «مباهته» (نک: محمدیان، ۱۳۹۴) به تهمت‌زدن مصلحتی در مورد آنها پرداخته‌اند.

ج) کتاب‌هایی که به تمسخر افکار، سخنان و اعمال بزرگان و پیروان سایر مکاتب فکری می‌پردازند. به عنوان مثال کتاب‌های مطاعن در شیعه مانند کتاب «اجتهاد در مقابل نص»^{۱۸} و یا جلد‌های ۳۰ و ۳۱ بحار الأنوار^{۱۹} که به مطاعن (طعن‌ها) و مثالب (عیب‌ها) سه خلیفه اول اختصاص دارند، از دیدگاه اهل سنت اطلاعات و مطالبی مجعول به شمار می‌آیند و تأثیری در تغییر پارادایم فکری آنها ندارند.

شیخ هادی نجم‌آبادی در کتاب «تحریر العقلاء» می‌نویسد: «شخصی از طایفه یهود را سؤال نمودم به چه سبب بعضی از یهودیان مسلم می‌شوند و از دین خود منحرف می‌شوند؟ گفت: نطفه از هر جا منعقد شده، شخص تابع نطفه خواهد شد» (نجم‌آبادی، ۱۳۱۲: ۱۶). سپس آن فرد یهودی داستان وزیری یهودی را نقل کرده است که پسرش از دین ایشان خارج می‌شود و وزیر در نهایت متوجه می‌شود که او فرزند مشروع وی نبوده است (همان: ۱۶-۱۷). در احادیث شیعه نیز مشابه این ادعا مطرح شده است و گفته شده است کسی که محبت اهل بیت (ع) را نداشته باشد حرامزاده است^{۲۰} و حتی داستانی در کتاب‌های روایی آمده است که چگونه یکی از بدگویان حضرت علی (ع) که منکر این حدیث بوده است، متوجه می‌شود که نطفه‌اش پاک نبوده است (نک: مسعودی، ۱۳۷۴: ۴۷۵/۲).

د) کتاب‌هایی که قائل به تئوری توطئه هستند و نحوه پیدایش یک مکتب فکری دیگر را بر این اساس تبیین می‌کنند. مانند کسانی که معتقدند شیعه را عبدالله بن سبای یهودی ایجاد کرده است (نک: طبری، ۱۴۰۸: ۶۴۷/۲؛ عسکری، عبدالله ابن سبأ)^{۲۱}. در این زمینه معمولاً کتاب‌ها و داستان‌های جعلی جهت تقویت عقاید مؤمنان تألیف می‌شوند که بیانگر تئوری توطئه هستند. به

عنوان مثال کتابی که امروزه تحت عنوان «اسرار آل محمد» یا کتاب سلیم بن قیس موجود است، مدعی شده است که بزرگان اهل سنت منافق بوده‌اند و هیچ‌گاه ایمان نیاوردند و از ابتدا می‌خواستند تا پس از پیامبر خلافت را غصب کنند؛ اما این کتاب از نظر ابن‌غضائری دارای اعتبار نیست (نک: سلیم بن قیس، ۱۳۷۱: ۱۳۱ مقدمه). و یا دو کتاب با عنوان‌های «خاطرات مستر همفر» (جاسوس انگلیس) و «پرنس دالگورکی» (سفیر روسیه) منتشر شده‌اند که مدعی هستند وهابیت توسط انگلستان و بهائیت توسط روسیه ساخته و پرداخته شده‌اند. اصالت این دو کتاب نیز که بدون سند و به سبک داستان و رمان مدعیات خود را بیان می‌کنند، مورد نقدهای مختلف قرار گرفته‌اند (نک: نشریه زمانه، شماره ۳۵ و ۳۶، دی و بهمن ۱۳۹۲). این آثار بجای آنکه بیانگر تاریخ باشند، ساخته و پرداخته ذهن مؤمنانی هستند که اهداف مذهبی داشته‌اند.

ه) کتاب‌هایی که وقایعی را در حمایت از یک مکتب فکری جعل کرده‌اند. مانند کتاب «مؤتمر علماء بغداد» که برخلاف مستندات تاریخی مدعی است ملک‌شاه سلجوقی و وزیر وی خواجه نظام الملک در اثر مناظره‌ای که در مدرسه نظامیه بغداد میان شیعه و اهل سنت برگزار شد، شیعه شده بودند! و همین امر سبب توطئه و قتل ایشان در سال ۴۸۵ قمری شده است^{۲۲} (مقاتل بن عطیه، ۱۳۸۹).

و) کتاب‌های کلامی که در رد و اثبات عقاید ادیان و مذاهب دیگر نوشته شده‌اند. مانند: آنگاه هدایت شدم^{۲۳}، شکندگمانیک وزار^{۲۴} و ... بیشتر این آثار در میان هم‌کیشان و همفکران مؤلفان آنها ارج و قرب دارند و توسط مکاتب فکری رقیب مورد نقد قرار گرفته‌اند. به عنوان مثال علامه حلی (قرن هفتم هجری) کتاب «نهج الحق و کشف الصدق» را در اثبات عقاید شیعه تألیف کرد و فضل بن روزبهان (عالم سنی قرن نهم هجری) کتاب «ابطال نهج الباطل و اهمال کشف العاطل» را در رد آن نوشت. سپس قاضی نور الله شوشتری (عالم شیعی قرن ۱۱ قمری) کتاب «احقاق الحق و ازهاق الباطل» را در رد کتاب روزبهان نوشته است. همچنین عبدالعزیز دهلوی (عالم هندی قرن ۱۳ قمری) کتاب «تحفه اثنی عشریه» را در رد عقاید شیعه نگاشته است و بسیاری از شیعیان ردیه‌هایی بر این کتاب نوشتند که از جمله آنها می‌توان به کتاب «عبقات الأنوار» میرحامد حسین اشاره کرد. همین رد و اثبات‌ها نشان می‌دهند که دیدگاه‌های کلامی تنها در پارادایم یک مذهب مورد پذیرش هستند و پارادایم رقیب توجیحات دیگری برای آن مطالب دارد.

بررسی روند تغییر عقاید دینی با الهام از نحوه طرد و پذیرش ... (سعید انواری) ۲۰۳

همچنین آثاری که مناظرات کلامی را روایت کرده‌اند نیز جزء این گروه قرار دارند. مانند: شبهای پیشاور^{۲۵} و المراجعات^{۲۶}. در تمامی این آثار، مخالفان به راحتی شکست خورده‌اند یا غیرمنطقی و لجوج بوده‌اند. به عنوان مثال در تاریخ جهانگشای جوینی داستان بحث علاءالدین محمد ختنی با کوچک خان مغول آمده است که ادعا شده است که چون خان مغول در مقابل سخنان وی چیزی برای گفتن نداشته است زبان به دشنام گشوده و در نهایت وی را شهید کرده است (جوینی، ۱۳۹۰: ۵۳/۱-۵۴).

ز) برجسته کردن کسانی که به دین و مذهب ما گرویده‌اند و مسکوت گذاشتن کسانی که از دین و مذهب ما خارج شده‌اند. در تمامی ادیان، نوکیشان گروه نخست را هدایت شدگان و مستبصرین و تشرّف یافتگان و گروه دوم را گمراهان و منحرفین و مرتدان نامیده‌اند.

تمامی موارد فوق تلاش‌های کلامی هستند که هیچ عامل تغییر پارادایم فکری (جهانبینی) افراد و جوامع نشده و نخواهند شد و تنها کاربرد آنها تقویت ایمان همفکران مؤلفان این آثار در داخل پارادایم مورد پذیرششان است. همچنین تا زمانی که پیروان یک عقیده می‌توانند دست به تأویل و توجیه بزنند، ردیه نویسی‌های سایر فرق قادر به باطل کردن عقاید آنها نخواهند بود.

منازعات کلامی را می‌توان به دو دسته درون دینی و برون دینی تقسیم کرد. مجادلات درون دینی در میان پیروان یک دین و مذهب رخ می‌دهند. این نزاع‌ها بر اساس تحلیل و تفسیرهای مختلف از متون دینی و یا وقایع تاریخی رخ می‌دهند. چنان که ژیلسون می‌نویسد: «خوشبختانه برای ما چیزی آسانتر از یافتن دلیل برای آنچه قبلاً به آن ایمان آورده‌ایم نیست، و این دقیقاً وظیفه واقعی علم کلام و متکلمان است» (ژیلسون، ۱۳۷۸: ۳۹)، بنابراین آثار کلامی حاوی یک سری توجیحات داخل پارادایمی برای اعتقادات مذهبی خود هستند. ژیلسون در ادامه می‌نویسد: «زیرا اگر ایمان عقلاً قابل اثبات باشد، دیگر ایمان نخواهد بود، بلکه وظیفه علم کلام آن است که در پی یافتن توجیحات جدلی باشد» (همان).

از منظر درون دینی، شبهات و اشکالات باعث برجسته شدن و نمایان شدن جنبه‌هایی از یک دین و مذهب می‌شوند که تا آن زمان مورد توجه ایشان نبوده‌اند و از منظر برون دینی باعث بازسازی مجدد عقاید آن مکتب می‌شوند. اما آیا از طریق مباحث برون دینی می‌توان پارادایم یک دین را به روش منطقی و عقلانی اثبات و یا ابطال کرد؟ پاسخ این سوال بر اساس قیاس ناپذیری پارادایم‌های کوون منفی است. زیرا مجادلات برون دینی در میان پیروان دو دین یا مذهب مختلف رخ می‌دهند. این نزاع‌ها جنگ میان دو پارادایم مختلف هستند که حتی اگر

گزاره به ظاهر یکسانی را نیز مورد بحث قرار دهند، به دلیل متفاوت بودن پارادایم‌های ایشان، به نتیجه واحدی نخواهند رسید. اصولاً حق و باطل، در دایره دیدگاه پوزیتیویستی و ابطال‌گرایی مطرح است و در مورد ادیان (همانند علم) این دیدگاه صحیح نیست و باید از دیدگاه پارادایم‌های رقیب استفاده کرد.

۷. جدلی‌الطرفین بودن مباحث کلامی

چنان که گفته شد مفاهیم و معیارهای پارادایم‌های مختلف قیاس‌ناپذیر هستند. بر این اساس نمی‌توان از طریق احکام، و عقاید و مدعیات تاریخی ادیان و مذاهب، در مورد حقانیت آنها اظهار نظر کرد:

الف) احکام؛ مثلاً در اسلام روزه واجب است و در دین زرتشتی حرام است. در اسلام شراب و گوشت خوک حرام است و در مسیحیت حلال است. قوانین مربوط به ازدواج و حیطة محارم در ادیان و مذاهب مختلف متفاوت هستند و این موارد را نمی‌توان دلیل اشتباه یا درست بودن آنها به شمار آورد. به عنوان نمونه همسر پسرخوانده یک فرد در یهودیت به وی محرم است، ولی در اسلام در واقعه زینب این حکم برداشته شده است (نک: احزاب: ۳۷) و یا «خویدوده» نوعی ازدواج با نزدیکان در آیین زرتشتی است که با دایره محارم در دین اسلام متفاوت است. بر این اساس نمی‌توان با باز کردن کتاب اوستا یا تورات یا ... احکام شرعی آنها را مسخره کرد! اما در اکثر کتاب‌های کلامی، هنگامی که می‌خواهند انحرافی بودن یک جریان فکری را نشان دهند، اباحه‌گری (مباح دانستن برخی از محرّمات شرعی) را دلیل باطل بودن آن مکتب دانسته‌اند و خصوصاً با اشاره به دیدگاه ایشان در مورد ازدواج آنها را نقد کرده‌اند (نک: لاشینی، ۱۳۶۸: ۳۰۱).

ب) عقاید؛ به عنوان مثال نمی‌توان تثلیث را دلیل تحریف دین مسیحیت و براهین توحید را دلیل حقانیت اسلام دانست و یا چنان‌که در کتاب‌های کلامی معمول است، با زدن برچسب اعتقاد به «حلول» به جریان‌های فکری مخالف، آنها را از میدان به در کرد (نک: پاکتچی، ۱۳۹۳: ۳۰۸). بر این اساس همان‌طور که نمی‌توان «بید الله فوق ایدیهم» (الفتح: ۱۰) را به ظاهر آن تفسیر کرد، نمی‌توان کشتی گرفتن یعقوب با فرشته (خداوند) را نشان تحریف تورات دانست (تورات، ۲۰۰۲: ۲۴/۳۲) و باید این‌گونه مطلب را متشابه به شمار آورد و در پی تأویل آنها بود. ابن‌سینا در این مورد می‌نویسد:

بررسی روند تغییر عقاید دینی با الهام از نحوه طرد و پذیرش ... (سعید انواری) ۲۰۵

و اگر کسی گوید که تورات جمله محرّف است و از آنچه بوده است بگردانیده‌اند، جواب دهیم و بگوییم که چون تواند بود که جمله کتابی بگردانند که شایع شده باشد میان امتی که عدد ایشان در حصر نیاید و شهرهای ایشان از یکدیگر دور باشد و رأی و مذهب ایشان متباین و با یکدیگر دشمن باشند؟ (ابن سینا، ۱۳۶۴: ۴۲).

ج) تاریخ؛ نمی‌توان گفت که مسیح چنان که مسیحیان می‌گویند به صلیب کشیده شد یا چنان که مسلمانان می‌گویند به صلیب کشیده نشد! و یا فلان پیامبر اصلاً وجود خارجی نداشته است (نک: رابرتسون، ۱۳۷۸).

به عبارت دیگر، قیاس‌ناپذیری پارادایم‌های علمی به معنای جدلی‌الطرفین بودن مباحث کلامی است. اصولاً حق بودن یا نبودن، در دایره دیدگاه پوزیتیویستی و ابطال‌گرایی مطرح است و در مورد ادیان این دیدگاه صحیح نیست و باید از دیدگاه پارادایم‌های رقیب استفاده کرد. بر این اساس دیدگاه پوزیتیویست‌ها و پوپر با انحصارگرایی در ادیان و دیدگاه انقلاب‌های علمی کوون با کثرت‌گرایی و جاویدان خرد (حکمه خالده) سازگار و مشابه است.

۸. نتیجه‌گیری

بر اساس آنچه در این مقاله بیان شد همان‌طور که در فلسفه علم اثبات‌گرایی پوزیتیویست‌ها و ابطال‌گرایی پوپر نمی‌توانند به درستی ساختار انقلاب‌های علمی را تبیین کنند. در فلسفه دین و مطالعات ادیان نیز بحث و جدل‌های دینی و ردیه‌ها و جوابیه‌های کلامی نمی‌توانند عامل تغییر دین و مذهب به شمار آیند. این موارد در مجموع می‌توانند در سیر تحول دینی افراد مؤثر باشند و باعث سست شدن اعتقادات افراد شوند، اما عامل مؤثر اصلی و نهایی در تغییر ادیان نیستند. لذا در تعارض میان عقل و ایمان، استدلال‌های عقلی و اثبات و ردیه‌ها و مناظرات دینی و مذهبی، نقش اصلی در تغییر ادیان بازی نمی‌کنند. و هیچ‌یک از براهین اثبات و انکار خدا و اثبات نبوت خاصه یک پیامبر، در عمل باعث ایمان و کفر افراد نمی‌شوند. همچنین مناظرات کلامی مانند بحث شیعه و سنی بحث‌هایی بی‌فایده و جدلی‌الطرفین هستند که تلاش می‌کنند تا دو پارادایم قیاس‌ناپذیر را بر یکدیگر غلبه دهند! چرا که جهان‌بینی، تجربه دینی و زیست‌جهان مؤمنانه هر مذهب، پارادایم فکری ایشان است و پارادایم‌های فکری و عقیدتی قیاس‌ناپذیر هستند. بنابراین نه گرایش توده مردم به یک دین و مذهب نشانه حقانیت آن است و نه روی گردانی ایشان نشانه باطل بودن آن است. اینکه متکلمان نوکیشان را تکریم می‌کنند و وجود ایشان را به نحو ضمنی نشانه حقانیت عقاید خود می‌دانند، تنها کارکرد روانی و درون دینی

دارد و کتاب‌هایی که در اثبات عقاید یک مذهب نوشته می‌شوند و یا ردیه‌نویسی‌های کلامی، تنها برای تقویت ایمان مؤمنان مفید هستند و نه برای روشنگری مخالفان؛ زیرا مردم عقلانی و استدلالی ایمان نیاورده‌اند که از این طریق نیز ایمان خود را تغییر دهند.

پی‌نوشت‌ها

۱. نام وی در فارسی به صورت «کوهن» و «کون» نیز نوشته شده است.
۲. از این کتاب چهار ترجمه به زبان فارسی منتشر شده است که عبارتند از: (احمد آرام، سروش، ۱۳۶۹)؛ (سعید زیباکلام، سمت، ۱۳۸۹)؛ (عباس طاهری، نشر قصه، ۱۳۸۳)؛ (علی جوادزاده، آسیم، ۱۳۹۵).
۳. نک: صادقی، رضا، فلسفه علم تامس کوون (درآمدی انتقادی)، تهران، سمت، ۱۳۹۷.
۴. دیدگاه کوون بر حوزه‌های مختلفی همچون نظریه‌های ادبی و مدیریت (لیدیمن، ۱۳۹۶: ۱۲۷) و سیاست و تجارت (گادفری، ۱۳۹۲: ۱۱۸) و مطالعات ادیان (باربور، ۱۲۹۲: ۲۹۶) نیز تأثیر گذاشته است. در این مقاله دیدگاه وی علاوه بر حوزه مطالعات ادیان در حوزه فلسفه دین بکار گرفته شده است.
۵. مدعای ایمان‌گرایی این است که ایمان (باور دینی) از طریق استدلال‌های عقلانی ایجاد و سنجیده نمی‌شود و یا از این طریق از میان نمی‌رود (نک: پترسون، ۱۳۷۹: ۷۸).
۶. لازم به ذکر است که نظریه کوون ناظر به نحوه تغییر پارادایم غالب در جوامع علمی است، اما در این مقاله ایده وی به تغییر عقاید افراد نیز تسری داده شده است.
۷. این دیدگاه معتقد است که شیوه‌ها و زبان‌های علم و دین متفاوت هستند.
۸. نظریه الهیات طبیعی به این دیدگاه تعلق دارد (باربور، ۱۳۹۲: ۲۳۷).
۹. خصلت محافظه‌کاری دانشمندان که لاکاتوش به آن اشاره می‌کند نیز در ادیان مشاهده می‌شود. دانشمندان معمولاً با دیدن شواهد منفی، هسته اصلی نظریات خود را تغییر نمی‌دهند (شیخ‌رضایی، ۱۳۹۱: ۱۱۲). بر این اساس همان‌طور که نظریات علمی موارد نقضی دارند که باعث نمی‌شوند تا دانشمندان آن نظریات را کنار بگذارند (همان: ۱۰۸)، بلکه با اصلاحات موضعی نظریات خود را تعدیل می‌کنند، گزاره‌های دینی نیز گرچه ممکن است دارای مثال نقض باشند، اما این موارد باعث نمی‌شوند تا مؤمنان از آن دین و مذهب خود خارج شوند. این‌گونه مثال‌های نقض و یا سوالات بی‌پاسخ در حیطه مباحث دینی، «شبهه» و «اشکال» نامیده می‌شوند و ممکن است برای رفع یک شبهه از تاویل و توجیه مباحث دینی استفاده شود. به عنوان مثال می‌بینیم که عرفا آیات و روایات را مطابق دیدگاه‌های خود تاویل می‌کنند و یا مذاهب مختلف در یک دین با نقد دیدگاه مذاهب رقیب، تفسیری از متن مقدس ارائه می‌کنند که می‌توان آن را اصلاح موضعی آن دین دانست. اما سوال اینجاست که آیا ملاک مشخصی برای درست بودن یا غلط بودن این اصلاح موضعی و تفسیر جدید از دین وجود دارد؟ سوالی که به طور متناظر توسط پیوپر در مورد معیار تشخیص اصلاح موضعی خوب از بد مطرح گردید. کوون نیز می‌نویسد: «تاریخ علم نشان

بررسی روند تغییر عقاید دینی با الهام از نحوه طرد و پذیرش ... (سعید انواری) ۲۰۷

می‌دهد که پارادایم‌های علمی در برابر ابطال برخی از قضایا مقاومت می‌کنند. دانشمندان داده‌های جدید ناهم‌خوان را یا ناشی از اشتباه تجربه‌گران می‌دانند یا با افزودن فرض‌های کمکی رفع و رجوع می‌کنند و یا توضیح آنها را به نسل‌های آینده محول می‌کنند» (Kuhn, 2012: 77؛ کوون، ۱۳۸۳: ۵۳). بنابراین دانشمندان به جای آنکه از نظریه خود دست بکشند، هر ترفندی را به کار می‌گیرند تا نظریه خود را از ابطال‌های آشکار برهانند (لیدیمن، ۱۳۹۶: ۱۳۲). در صورت لزوم در دین نیز علمای دینی به بازبینی عقاید خود می‌پردازند. به عنوان مثال آنچه باعث نوعی بازبینی در عقاید شیعه و طرح نظریه «بداء» شد، مسئله تغییر جانشینی امام صادق (ع) بود (سجادی، ۱۳۸۱: ۵۰۴). نوبختی گزارش می‌کند که عده‌ای از شیعیان پس از مرگ اسماعیل از امامت امام صادق (ع) روی گردان شدند و گفتند: «او پیش از این ما را گفته بود که پس از من اسماعیل امام است، حال آنکه او در روزگار پدرش بمرد؛ و اگر خداوند او را از امامت اسماعیل آگاه ساخته بود، او پیش از پدر در نمی‌گذشت» (نوبختی، ۱۳۸۱: ۵۹). همچنین کیسانیه این نظریه را برای توجیه عدم تحقق وعده مختار در پیروزی بر دشمنانش بکار بردند (همان) و یا هنگامی که وعده فردی به نام ابوالخطاب که به پیروان خود گفته بود چوب دستی‌های شما به شمشیر تبدیل خواهند شد محقق نشد و بسیاری از پیروان وی کشته شدند، گفت که در این کار بداء حاصل شده است و یا خداوند می‌خواسته است تا شما را امتحان کند (اشعری قمی، ۱۳۸۱: ۱۵۵).

۱۰. البته در مورد همین مناظرات نیز آمده است که در پایان «اگر کسی استدلال را قبول نمی‌کرد، به هر حال او را به زور متقاعد می‌کردند!» (کوپرسون، ۱۳۹۵: ۱۱۵).

۱۱. مقایسه مشابهت میان شیعه شدن الجایتو (خان مغول) بخاطر طلاق همسرش و مسئله تأسیس کلیسای انگلیکن بخاطر طلاق همسر پادشاه انگلستان، جالب توجه است! حتی اگر چنانکه علامه مجلسی روایت می‌کند، در مورد الجایتو، میان علامه حلی و علمای اهل سنت بحثی نیز در گرفته باشد (مجلسی، ۱۴۰۶: ۳۰/۹)، آیا این بحث عامل تعیین کننده در تصمیم خان مغول بوده است؟ و یا وی پیشاپیش به دنبال پذیرش هر مذهبی بوده است که مشکل طلاق وی را حل نماید؟!

۱۲. وی تعریف دقیقی از «پارادایم» ارائه نمی‌کند. اما دو کاربرد اصلی این اصطلاح (Disciplinary matrix) و (exemplar) است (لیدیمن، ۱۳۹۶: ۱۲۹). معنای نخست این اصطلاح به معنای «آمیزه‌ای از باورهای کلی فلسفی و علمی، ارزش‌ها، روش‌ها و قواعدی که اعضای یک یا چند جامعه علمی در آن اشتراک دارند» است (کوون، ۱۳۸۳: ۹۴ پاورقی مترجم) و در معنای دوم به «مدل و الگوی عام طرح مسائل علمی و جست و جوی راه حل آنها در علوم مختلف» اطلاق می‌شود (همان).

13. I use the term 'paradigm' to refer to the entire constellation of beliefs, values, and techniques shared by the members of a given community.

۱۴. در جوامع علمی هیچ‌کس تمامی علم را منکر نمی‌شود، بلکه صرفاً ممکن است با برخی از گزاره‌های علمی مخالف باشد. چنان‌که گفته‌اند: «طرد پارادایمی بدون پذیرش پارادایمی دیگر مستلزم طرد علم است» (شیخ‌رضایی، ۱۳۹۱: ۱۲۷). لذا رد یک پارادایم توأم با قبول پارادایم دیگر است (گادفری، ۱۳۹۲: ۱۳۹۲).

- ۱۳۹). به طور مشابه ممکن است فردی از دین خارج شود و به هیچ دینی معتقد نباشد (موضع الحاد و بی‌دینی)، اما در این صورت نیز می‌توان موضع الحاد و بی‌دینی را نوعی اعتقاد به شمار آورد.
۱۵. وی در ادامه می‌نویسد: «چرخش من در پارادایم من نبود، چرا که پارادایم من همان چیزی باقی مانده بود که افلاطون در جمهوریت از سقراط خود نقل کرد که اصرار ورزد که: «ما باید از استدلال پیروی کنیم، هر کجا که ما را راهنمایی کند» (فلو، ۱۳۹۰: ۱۴۳). اما این سخن آنتونی فلو صحیح نیست. زیرا بر این اساس هر کس که دین و مذهب خود را عوض می‌کند، هیچ‌گاه پارادایم خود را تغییر نداده است! زیرا آنها نیز دنبال حقیقت بوده‌اند و در دین جدید حقیقت را یافته‌اند!
۱۶. ممکن است گمان شود که ماجرای «محنه» در زمان مأمون که به صورت دستوری سعی در ترویج عقیده مخلوق بودن قرآن داشت و با وجود حمایت دستگاه خلافت، این آموزه مورد اقبال عموم قرار نگرفت، مثال نقضی بر این امر به شمار می‌آید؛ اما این ماجرا نیز در حقیقت جنگ قدرت میان خلیفه و اهل حدیث بوده است (و نه بحثی نظری و علمی) که در نهایت به نفع قدرت‌برتر پایان یافته است (نک: کوپرسون، ۱۳۹۵: ۱۱۷ و ۱۲۵).
۱۷. گفته شده است که چون کفار در بحث کم می‌آوردند دست به شمشیر می‌بردند، اما این مطلب صحیح نیست. آیا علت جنگ‌های خونین مذهبی اروپا میان کاتولیک‌ها و پروتستان‌ها و یا نزاع مذهبی شمایل‌ها در امپراطوری بیزانس (نک: میشل، ۱۳۸۱: ۱۰۵) و یا جنگ ارجاسپ با گشتاسپ بر سر دین زرتشتی به این دلیل بود که یکی از طرفین لجاجت می‌کرد و نمی‌خواست استدلال‌های منطقی و عقلانی طرف دیگر را قبول کند؟! علت اصلی آن است که هیچ مکتب فکری و یا پارادایم علمی‌ای با بحث تغییر نمی‌کند، بلکه بر اثر عوامل اجتماعی همچون سیاست و خشونت! و تطمیع و ... تغییر می‌کند. در حقیقت جنگ‌های دینی و مذهبی مانند جنگ‌های صلیبی و یا جنگ‌های ایران و عثمانی، نشان می‌دهند که ادیانی که در دو پارادایم مختلف قرار دارند، نمی‌توانند از راه گفتگو به توافق دست یابند.
۱۸. شرف الدین، سیدعبدالحسین، اجتهاد در مقابل نص (النص و الاجتهاد)، ترجمه علی دوانی، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۳۷۵.
۱۹. مجلسی، محمداقبر، بحار الانوار، تحقیق عبدالزهراء العلوی، بیروت: دارالرضا، ۱۴۰۳ق.
۲۰. «لا يُحِبُّنا إِلَّا من طابَّتْ ولادته و لا يُبْغِضنا إِلَّا من خبِثتْ ولادته» (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۴۷۵).
۲۱. عسکری، سید مرتضی، عبدالله ابن سبا و دیگر افسانه‌های تاریخی، تهران، انتشارات منیر، ۱۳۷۵.
۲۲. این کتاب منسوب به مقاتل بن عطیه است و از آن چندین ترجمه به زبان فارسی منتشر شده است. برای نقد و بررسی این کتاب نک: حسن انصاری، «مناظره دو دانشمند شیعی و سنی در محضر ملک‌شاه سلجوقی و خواجه نظام الملک در مدرسه نظامیه بغداد».
۲۳. کتاب «ثمّ اهتدیت» نوشته محمد تیجانی سماوی (لندن، مطالع الفجر، ۱۹۹۱م) بیانگر نحوه تشرّف نویسنده به مذهب شیعه است. از این نویسنده آثار متعددی به فارسی ترجمه شده است. مانند: از آگاهان پرسید، اهل سنت واقعی، همراه با راستگویان و ...

بررسی روند تغییر عقاید دینی با الهام از نحوه طرد و پذیرش ... (سعید انواری) ۲۰۹

۲۴. کتاب «شکند گمانیک وزار» (گزارش گمان شکن) نوشته مردان فرخ پسر اورمزد داد عالمی زرتشتی در زمان خلافت مأمون عباسی است که در آن عقاید ادیان دیگر را مورد نقد قرار داده است.

۲۵. کتاب «شبهای پیشاور» نوشته سلطان الواعظین شیرازی (دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ق) ماجرای واقعی یا خیالی مناظره میان شیعه و سنی در شهر پیشاور پاکستان است که با پذیرش عقاید شیعیان توسط عالمان اهل سنت پایان می‌پذیرد.

۲۶. کتاب «المراجعات» نوشته عبدالحسین شرف الدین (مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۵۵ق) مجموعه نامه‌های میان عالم شیعی و رئیس دانشگاه الازهر مصر است.

کتاب‌نامه

قرآن کریم.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶)، الأمالی، تهران: کتابچی.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۸ق)، التوحید، تصحیح هاشم حسینی، قم: جامعه مدرسین.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۸ق)، عیون أخبار الرضا (ع)، تصحیح مهدی لاجوردی، تهران: نشر جهان.

ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۰۸ق)، تاریخ (دیوان المبتدأ والخبر فی تاریخ العرب و البربر)، تحقیق خلیل شحادة، بیروت: دار الفکر.

ابن سینا (۱۳۶۴)، اضحویه، ترجمه مترجمی نامعلوم، تصحیح و تعلیقات حسین خدیو جم، تهران: انتشارات اطلاعات.

استیسیس، والتر ترنس (۱۳۹۰)، دین و نگرش نوین، ترجمه احمد رضا جلیلی، ویراسته مصطفی ملکیان، تهران: انتشارات حکمت.

اشعری قمی، سعد بن عبدالله ابی‌خلف (۱۳۸۱)، تاریخ عقاید و مذاهب شیعه (المقالات و الفرق)، تصحیح محمدجواد مشکور، ترجمه یوسف فضایی، تهران: آشیانه کتاب.

آکاشا، سمیر (۱۳۸۷)، فلسفه علم، ترجمه هومن پناهنده، تهران: فرهنگ معاصر.

باربور، ایان (۱۳۹۲)، دین و علم، ترجمه پیروز فطورچی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

برنابا (۱۳۹۵)، انجیل برنابا (متن کامل بر اساس نسخه ایتالیایی کتابخانه وین و نسخه اسپانیایی دانشگاه سیدنی)، ترجمه سعید کریم‌پور، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

برزویه (۱۳۹۱)، باب برزویه طیب، کلیله و دمنه، ترجمه ابوالمعالی نصر الله منشی، تصحیح مجتبی مینوی، با توضیحات سیدعلی رضوی بهابادی، تهران: انتشارات اشجع.

بغدادی، عبدالقاهر بن طاهر (۱۴۰۸ق)، الفرق بین الفرق، بیروت: دار الجیل.

۲۱۰ پژوهش‌های علم و دین، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- پاکتچی، احمد (۱۳۹۳)، «حلولیه»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲۱، تهران: بنیاد دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ص ۳۰۸-۳۱۰.
- پترسون، مایکل و همکاران (۱۳۷۹)، عقل و اعتقاد دینی (درآمدی بر فلسفه دین)، ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی، تهران: طرح نو.
- پوپر، کارل ریموند (۱۳۹۲)، حدس‌ها و ابطال‌ها (رشد معرفت علمی)، ترجمه رحمت اله جباری، تهران: سهامی انتشار.
- پوپر، کارل ریموند (۱۳۷۰)، منطق اکتشاف علمی، ترجمه احمد آرام، تهران: سروش.
- تورات (۲۰۰۲م)، بخشی از کتاب مقدس، ترجمه قدیم، انگلیس: انتشارات ایلام.
- جکی، استانیلی. ل (۱۳۷۴)، «علم و دین»، ترجمه بهاء الدین خرمشاهی، بخشی از کتاب فرهنگ و دین (گزیده مقالات دایرة المعارف دین، ویراسته میرچا ییاده)، تهران: طرح نو.
- جوینی، محمد (۱۳۹۰)، تاریخ جهانگشای جوینی، تصحیح محمد قزوینی، تهران: دنیای کتاب.
- جهانگشای خاقان (تاریخ شاه اسماعیل) (۱۴۰۶ق)، مقدمه الله دتا مضطر، اسلام آباد: انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- چوکسی، جمشید کرشاسپ (۱۳۸۹)، ستیز و سازش (زرتشتیان مغلوب و مسلمانان غالب در جامعه ایران نخستین سده‌های اسلامی)، ترجمه نادر میرسعیدی، تهران: ققنوس.
- دادبه، اصغر (۱۳۹۱)، مدخل «دعوت»، دایرة المعارف تشیع، ج ۷، تهران: انتشارات حکمت.
- رابرتسون، آرچیبالد (۱۳۷۸)، عیسی اسطوره یا تاریخ، ترجمه حسین توفیقی، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.
- ژیلسون، اتین (۱۳۷۸)، عقل و وحی در قرون وسطی، ترجمه شهرام پازوکی، تهران: گروس.
- سبحانی، جعفر (۱۴۱۵ق)، محاضرات فی الالهیات، تلخیص علی ربانی گلپایگانی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- سجادی، جعفر (۱۳۸۱)، «بدهاء»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۱، تهران: بنیاد دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ص ۵۰۳-۵۰۶.
- سلیم بن قیس (۱۳۷۱)، اسرار آل محمد، ترجمه اسماعیل انصاری، قم: دفتر نشر معارف اسلامی.
- شیخ رضایی، حسین و امیراحسان کرباسی زاده (۱۳۹۱)، آشنایی با فلسفه علم، تهران: هرمس.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۰۸ق)، تاریخ طبری (تاریخ الأمم و الملوک)، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- فخرالاسلام، محمد صادق (۱۳۶۴)، انیس الأعلام فی نصره الاسلام، تهران: کتابفروشی مرتضوی.
- فرهانی منفرد، مهدی (۱۳۹۵)، مهاجرت علمای شیعه از جبل عامل به ایران در عصر صفوی، تهران: امیرکبیر.

بررسی روند تغییر عقاید دینی با الهام از نحوه طرد و پذیرش ... (سعید انواری) ۲۱۱

فضایی، یوسف (۱۳۸۲)، تحقیق در تاریخ و عقاید: شیخیگری، بایگری، بهائیگری و ... و کسروی‌گرایی، تهران: آشیانه کتاب.

فلو، آنتونی (۱۳۹۰)، هر کجا که دلیل ما را برد (از اصل خدا نیست تا خدا هست)، تالیف و ترجمه سید حسن حسینی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

گرینستون، جولوس (۱۳۷۷)، انتظار مسیحا در آیین یهود، ترجمه حسین توفیقی، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.

کریمی، بهزاد (۱۳۹۷)، شاه اسماعیل صفوی و تغییر مذهب، تهران: انتشارات ققنوس.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۴۴)، اصول کافی، تصحیح علی‌اکبر غفاری، با ترجمه سیدجواد مصطفوی، تهران: انتشارات علمیه اسلامیه.

کوپرسون، مایکل (۱۳۹۵)، مأمون، ترجمه هاشم بناءپور، تهران: نگاه معاصر.

کون، توماس. س (۱۳۸۳)، ساختار انقلابهای علمی، ترجمه عباس طاهری، تهران: نشر قصه.

گادفری اسمیت، پیتر (۱۳۹۲)، درآمدی بر فلسفه علم (پژوهشی در باب یک صد سال مناقشه بر سر چیستی علم)، برگردان نواب مقربی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

لاشینی، حسین (۱۳۶۸)، «اباحیه»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران: بنیاد دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ص ۳۰۱-۳۰۴.

لیبى صعب، رولاجرى (۱۳۹۶)، تغییر مذهب در ایران، ترجمه منصور صفت گل، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

لیدیمین، جیمز (۱۳۹۶)، فلسفه علم، ترجمه حسین کریمی، تهران: انتشارات حکمت.

مجلسی، محمدتقی (۱۴۰۶ق)، روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، تصحیح حسن موسوی کرمانی و علی پناه اشتهاردی، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور.

محمدیان، علی و محمدرضا علمی سولا و محمدتقی فخلعی (۱۳۹۴)، «تأملی در مدلول روایت موسوم به مباحثه»، فصلنامه تحقیقات علوم قرآن و حدیث، سال دوازدهم، شماره ۲۸، ص ۱۵۷-۱۸۰.

مسعودی (۱۳۷۴)، مروج الذهب و معادن الجواهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی.

مصطفوی فرد، حامد و سیدکاظم طباطبائی پور (۱۴۰۰)، «تحلیل سیر تطور مکاتب حدیثی امامیه (بر پایه نظریه ساختار انقلاب‌های علمی توماس کوهن)»، اندیشه نوین دینی، شماره ۶۵، ص ۷-۳۴.

مقاتل بن عطیه (۱۳۸۹)، مؤتمر علمای بغداد، ترجمه سید هدایت الله مسترحمی، تهران: بنیاد خیریه الزهراء (س).

مقدم حیدری، غلامحسین (۱۳۸۵)، قیاس‌ناپذیری پارادایم‌های علمی، تهران: نشر نی.

میراحمدی، مریم (۱۳۶۳)، دین و مذهب در عصر صفوی، تهران: امیرکبیر.

میشل، توماس (۱۳۸۱)، کلام مسیحی، ترجمه حسین توفیقی، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.

۲۱۲ پژوهش‌های علم و دین، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

نجم‌آبادی، هادی (۱۳۱۲)، تحریر العقلاء، طهران: مطبعة ارمغان.

نوبختی، حسن بن موسی (۱۳۸۱)، فرق الشیعه، ترجمه و تعلیقات محمد جواد مشکور، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

وبر، دانیلا (۱۳۹۹)، «تغییر دین / کیش گردانی»، دانشنامه دین بریل، ترجمه گروهی از مترجمان به سرپرستی: مهدی لکزایی و علیرضا ابراهیم، قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.

هیک، جان (۱۳۹۶)، میان شک و ایمان (گفتگوهای درباره دین و عقل)، ترجمه ادیب فروتن، تهران: انتشارات ققنوس.

Drønen, Tomas Sundnes, "Scientific Revolution and Religious Conversion: A Closer Look at Thomas Kuhn's Theory of Paradigm-Shift", *Method & Theory in the Study of Religion*, Vol. 18, No. 3 (2006), pp. 232-253.

Kuhn, Thomas. S. (2012). *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press.

Lakatos, Imre. (1970). *Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes, in: Criticism and the Growth of Knowledge*. Edited by Imre Lakatos and Alan Musgrave, Cambridge University Press.

Poidevin, Robin Le. (2021). "Religious Conversion and Loss of Faith: Cases of Personal Paradigm Shift?". *Sophia*, P. 551-566.